

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 12 (2017)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.12.23

Bożena Sieradzka-Baziur

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

Semantyka historyczna – zakres badań i ich wyniki

Słowa kluczowe: historia języka, semantyka historyczna, leksykografia, leksykologia

Key words: history of language, historical semantics, lexicography, lexicology

Wstęp

Semantyka historyczna w językoznawstwie jest kierunkiem badań nad znaczeniem jednostek językowych w ujęciu diachronicznym. Jest to nurt dociekań naukowych prowadzony w obrębie jednej z dyscyplin językoznawstwa, jaką jest semantyka, czyli nauka, która zajmuje się odkrywaniem związków między językiem a rzeczywistością pozajęzykową. Semantyka historyczna korzysta z ustaleń semantyki strukturalnej, składnikowej, leksykalnej, semantyki zdania oraz wypowiedzi, etymologii, leksykografii etc. Istotą jej badań jest analiza znaczeń jednostek językowych na przestrzeni dziejów języka polskiego. Językoznawcy zajmujący się semantyką historyczną badają przede wszystkim znaczenie jednostek ciągłych (wyrazów), rzadziej jednostek nieciągłych (frazologizmów i innych połączeń wyrazowych) bądź wypowiedzi, biorąc pod uwagę różnorodne aspekty ich znaczenia w perspektywie historycznej. Analizują na przykład, czy i jak zmieniała się semantyka danej jednostki języka od doby staropolskiej (od około połowy XII wieku do pierwszych dziesięcioleci XVI wieku), przez dobę średniopolską (od początków XVI wieku do ósmego dziesięciolecia XVIII wieku) i dobę nowopolską (do roku 1939) oraz jakie znaczenie w stosunku do okresów poprzednich ma ta jednostka języka w dobie najnowszej (po roku 1939). Mogą też być śledzone znaczenia jednostek języka w krótszych przedziałach czasowych, np. w dobie nowopolskiej w stosunku do doby najnowszej, bowiem diachroniczność badań zakłada analizę porównawczą danych z różnych okresów rozwoju polszczyzny. Badania te prowadzą do tworzenia charakterystyki semantycznej analizowanych wyrazów z punktu widzenia ich rozwoju historycznego¹.

¹ Dane bibliograficzne prac z tego zakresu, np. Jana Rozwadowskiego, Witolda Doroszewskiego, Janusza Pelca, Haliny Kurkowskiej, Ewy Siatkowskiej, Danuty Wesołowskiej, Krystyny Siekierskiej, Stanisława Urbańczyka, Danuty Buttler, [w:] *Bibliografia podręczna*

Innym nurtem badań jest analiza całych grup wyrazowych opisujących określone fragmenty rzeczywistości pozajęzykowej. Zmierza ona do odtworzenia sposobów ujęcia tej rzeczywistości w dawnych wiekach.

Źródła materiałów badawczych

Podstawą analiz językoznawczych w obrębie semantyki historycznej są teksty pochodzące z poszczególnych epok oraz opracowania leksykograficzne, przede wszystkim zaś słowniki ogólne języka polskiego, które odnotowują i prezentują dane od wieku XII do XXI, dając podstawę do diachronicznych analiz słownictwa. Wymienię najważniejsze z nich.

A. Słowniki ogólne języka polskiego w ujęciu historycznym (czasowy zakres danych)

Słownik staropolski, t. I–XI, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002 (XII w.–XV w.).

Słownik pojęciowy języka staropolskiego, red. B. Sieradzka-Baziur, Kraków 2015, <http://spjs.ijp-pan.krakow.pl> (XII w.–XV w.), (dostęp: 1.05.2017).

Słownik polszczyzny XVI wieku, t. I–XXXVI (Rozat–Roztyrkość), red. M.R. Mayenowa, Wrocław–Warszawa 1966–2012.

G. Knapki, *Thesaurus Polono-Latino-Graecus in tres tomos divisus*, cz. 1, Cracoviae 1621 (XVI w.–XVII w.).

Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku, red. W. Gruszczyński, <http://sxvii.pl> (dostęp: 01.05.2017).

M.A. Trotz, *Nowy dykjonarz to jest Mownik polsko-francusko-niemiecki*, Lipsk 1764 (XVI w.–XVIII w.).

S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814 (XVI w.–XIX w.).

Słownik języka polskiego, red. A. Zdanowicz, t. I–II, Wilno 1861 (XVI w.–XIX w.).

Słownik języka polskiego, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927 (XV w.–XX w.).

Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969 (od drugiej połowy XVIII wieku do pierwszej połowy XX).

Słownik języka polskiego, red. M. Szymczak, t. I–III, Warszawa 1978–1981 (XX w.).

Słownik współczesnego języka polskiego, red. B. Dunaj, Warszawa 1996 (XX w.).

Inny słownik języka polskiego, red. M. Bańko, t. I–II, Warszawa 2000 (XX w.).

Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, red. H. Zgółkowa, t. I–L, Poznań 1994–2005 (XX w.).

Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, t. I–V, Warszawa 2003 (XX w.).

gramatyki historycznej i historii języka polskiego (1981: 112–113); *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, oprac. Z. Bukowcowa (2003: 73). W tych opracowaniach bibliograficznych podane są także informacje dotyczące artykułów na temat historii znaczeń całych grup semantycznych (1981: 113–131) i setek pojedynczych wyrazów (np. *adwent*, *ajent*, *biedronka*, *cham*, *diabeł*, *sam*) (1981: 113–131; 2003: 98–133. Przegląd znaczeń wyrazów w historii języka polskiego, [w:] K. Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2008. Najnowsze prace z tego zakresu dotyczą np. zmian znaczeń wyrazów z kręgu antywartości (Pawelec 2013) czy konstrukcji wyrazowych mających w swoim składzie archaizm semantyczny (Piela 2016).

Wielki słownik języka polskiego, red. P. Żmigrodzki, <http://www.wsjp.pl/> (dostęp: 01.05.2017) (XX w.–XXI w.).

Semantycy zajmujący się historią znaczeń korzystają też z dorobku etymologów.

B. Słowniki etymologiczne

A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1927.

F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V (A–Łżywy), Kraków 1952–1982.

A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II (A–P), Warszawa 2000, t. III, cz. 1 (R), Częstochowa.

W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.

K. Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2008.

Słowniki ogólne języka polskiego, słowniki etymologiczne, a także słowniki wyrazów obcych, słowniki dwujęzyczne i wielojęzyczne historyczne i współczesne są źródłem danych o znaczeniach wyrazów: dawnych i aktualnych – i na ich podstawie mogą być prowadzone analizy dotyczące stałości znaczeń wyrazów bądź ich ewolucji. Nie umniejsza to jednak, jak wspomniano wyżej, znaczenia tekstów pochodzących z danej epoki, istnienie słowników nie zwalnia zainteresowanego z samodzielnej analizy źródeł. Semantyczne badania historyczno-językowe powinny przyjmować kierunek: od tekstu do słownika i od słownika do tekstu.

Dla badacza rozwoju semantycznego polskich wyrazów szczególnie istotne są najstarsze zabytki polskiego piśmiennictwa: stanowią one bazę, punkt wyjścia do śledzenia wszelkich zmian.

Teksty średniowieczne zachowane do naszych czasów to: tłumaczenia tekstów biblijnych (*Psalterz floriański*, *Psalterz puławski*, *Biblia królowej Zofii*, *Ewangeliarz Zamojskich*), kazania (*Kazania świętokrzyskie*, *Kazania gnieźnieńskie*), modlitewniki (*Modlitwy Wacława*, *Modlitewnik Nawojki*), apokryf (*Rozmyślanie przemyskie*), pieśni religijne (*Bogurodzica*, pieśni procesyjne), modlitwy powszechne, rotty sądowe, statuty ziemskie i inne akty prawne, dłuższe utwory wierszowane (*Legenda o świętym Aleksym*, *Skarga umierającego*, *Dialog mistrza Polikarpa ze śmiercią*, *Wiersz o zachowaniu się przy stole*, *Chytrze bydlę z pany kmiecie*), średniowieczne aforyzmy, bajki, dialogi, epitafia, kalendarze, cyzjojany, zaklęcia, listy, makaronizowane teksty, formularze stylistyczne i prawne oraz wiele innych (por. Michałowska 2003: 161–640; *Indeksy do „Opisu źródeł Słownika staropolskiego”* (2011: 108–142)). Wiele z tych tekstów dostępnych jest w postaci elektronicznej, w transliteracji i transkrypcji, w *Bibliotece zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* oraz w transkrypcji w *Korpusie tekstów staropolskich* (strona internetowa IJP PAN)². Zabytki te są źródłami monumentalnego, składającego się z 11 tomów alfabetycznego *Słownika staropolskiego*, wydawanego w latach 1953–2002 pod redakcją Stanisława Urbańczyka, oraz suplementu do tego słownika wydanego w roku 2014

² <https://www.ijp-pan.krakow.pl> (dostęp: 01.05.2017).

pod redakcją Ewy Deptuchowej³. *Słownik staropolski* jest podstawą niezliczonych prac z zakresu historii języka, w tym semantyki historycznej.

Słownik pojęciowy języka staropolskiego jako źródło badań semantyczno-historycznych

W roku 2015 na stronie Instytutu Języka Polskiego PAN ukazał się *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* (dalej także SPJS) – opracowany na podstawie *Słownika staropolskiego* oraz jego suplementu przez zespół leksykografów z Zakładu Historii Języka Polskiego tegoż Instytutu⁴. Głównym celem tego przedsięwzięcia była elektroniczna prezentacja wszystkich znaczeń wyrazów obecnych w *Słowniku staropolskim* i suplementie (zilustrowanych cytatem w transliteracji i transkrypcji) oraz ich klasyfikacja w obrębie struktury semantycznej. Wyekscerpowano i wpisano do pamięci komputera wszystkie hasła *Słownika staropolskiego* i hasła suplementu, razem 22 735, w tym 21 584 ze *Słownika staropolskiego* i 1151 z suplementu. Stworzono w ten sposób elektroniczną bazę danych – zawiera ona całe dotąd poznane słownictwo średniowieczne (do końca XV wieku), które zostało sklasyfikowane semantycznie w obrębie około 800 pojęć. Sposób opracowania tego słownika i jego zawartość zostały przedstawione w kilku artykułach (Sieradzka-Baziur 2010, 2011, 2012, 2015, 2016; Sieradzka-Baziur, Kajtoch, Mika 2016; Sieradzka-Baziur, Kajtoch, Mika, Duska 2016)⁵. Dane zgromadzone w *Słowniku pojęciowym języka staropolskiego* mają między innymi ułatwić prowadzenie badań z zakresu semantyki historycznej – badacz zostaje zwolniony z przeszukiwania 11 tomów *Słownika staropolskiego* i suplementu w celu znalezienia interesujących go danych, otrzymuje staropolski materiał językowy zarówno w układzie alfabetycznym, jak i pojęciowym.

Z punktu widzenia semantyka zajmującego się diachroniczną analizą danych najistotniejsze w SPJS są jednostki autosemantyczne – ciągłe (38 234) oraz nieciągłe (5943)⁶ – stanowiące znakomitą większość SPJS, gdyż w jego obrębie znajduje się ogółem 54 038 jednostek.

Przyjmujemy założenie, że autosemantyczną jednostką leksykalną jest wyraz lub konstrukcja wyrazowa posiadająca odrębne znaczenie.

Przykład: średniowieczny wyraz *wróżba* odnotowany w *Słowniku staropolskim* ma dwa znaczenia:

1. 'prawo zwyczajowe domagające się od krewnych zabitego wykonania krwawej zemsty na zabójcy, stopniowo wypierane przez postępowanie sądowe lub zamienione na wydalenie się mordercy z kraju, umożliwiające porozumienie

³ *Słownik staropolski*, t. I–XI, red. S. Urbańczyk, Warszawa–Kraków 1953–2002; *Słownik staropolski. Suplement cz. 1 (verba absentia)*, red. E. Deptuchowa, Kraków 2014.

⁴ <http://spjs.ijp-pan.krakow.pl> (dostęp: 01.05.2017).

⁵ Opis projektu znajduje się też na stronie internetowej słownika <http://spjs.ijp-pan.krakow.pl>.

⁶ W słowniku znajdują się też jednostki synsemantyczne, nieciągłe synsemantyczne, niepełne A, niepełne B oraz inne. Więcej na ten temat por. Sieradzka-Baziur, Kajtoch, Mika (2016).

zwaśnionych rodów na drodze polubownej, ius, quo propinqui hominis occisi occisorem ulcisci debebant, deinde: actio iudicialis vel homicidae exilium ac gentium aversarum reconciliatio':

Tegdy będzie sprawiedliw o<t> przerzec<o>nych win płacenia i ot nieprzyjaźni (ab inimicitia), ktora rzeczona jest wroźba Sul 93;

2. 'zaklęcia, czary, wróżenie, incantamentum, fascinatio, divinatio':

Wroźba prezagium ca 1420 WokTryd nr 249.

Wyraz *wroźba* w każdym z tych dwu znaczeń stanowi odrębną jednostkę leksykalną.

Jednostki autosemantyczne SPJS zostały zgrupowane hierarchicznie wokół pojęć 1. WSZECHŚWIAT I ŚWIAT, 2. CZŁOWIEK, 3. CZŁOWIEK A WSZECHŚWIAT I ŚWIAT w obrębie kilkuset kategorii pojęciowych i pojęć. Inspiracją do stworzenia struktury pojęciowej SPJS była praca Rudolfa Halliga i Waltera von Wartburga, wydana w Berlinie w roku 1952: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas.*

W trakcie prac nad SPJS struktura semantyczna przejęta z tego dzieła została znacząco zmodyfikowana – dostosowana do specyfiki klasyfikowanego średniowiecznego materiału.

* * *

Słowniki o układzie pojęciowym mają swoje ustalone miejsce nie tylko na gruncie językoznawstwa, znajdują swoje zastosowanie także w innych dyscyplinach, aczkolwiek ich twórcy, w jakiegokolwiek poruszaliby się dziedzinie nauki, napotykały podobne trudności i ograniczenia. W monumentalnym słowniku historycznym niemieckich pojęć politycznych i socjologicznych Reinharta Kosellecka⁷ został zamieszczony znamieny cytat:

Ernst: *Jeśli dysponuję jakimś pojęciem, mogę je wówczas wyrazić słowami.*

Falk: *Nie zawsze; a często przynajmniej nie w taki sposób, aby inni zyskali za pośrednictwem słów takie samo pojęcie, jakim ja dysponuję* [Lessing, cyt. za: R. Koselleck (2001: 27)].

Cytat ten dobitnie wyraża niewygodną prawdę, że każdy, kto próbuje opisać pojęcia abstrakcyjne⁸, musi się zmierzyć z tym, co niepoznawalne, a także niejednokrotnie i niewyraźne, a trudności narastają jeszcze, gdy podejmuje się próby zhierarchizowania pojęć. Nie inaczej było w trakcie tworzenia *Słownika pojęciowego języka staropolskiego*. Redagując nasz słownik, znaleźliśmy się bowiem na niepewnym gruncie odnoszącym się do tego, co myślimy, oraz jak to werbalizujemy, przy czym, o ile na ogół mamy wgląd we własny zasób pojęć abstrakcyjnych, to cudze tylko do pewnego stopnia są przez nas rozpoznawalne. Trudności się mnożą, gdy analizujemy dane z dawnej epoki historycznej – mówimy tu wszak o średniowiecznych faktach językowych, do analizy których brak nam kompetencji językowej.

⁷ *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-socialen Sprache in Deutschland (1972-1997).*

⁸ Na ogół użytkownicy języka są zgodni co do zawartości znaczeniowej takich pojęć konkretnych, jak SŁOŃCE, ZAMEK, STÓŁ, ale i tutaj pojawiają się trudności. Np. czy ława jest STOŁEM?

Ferdinand de Saussure stwierdził, iż *język jest systemem odrębnych znaków odpowiadających odrębnym pojęciom* (Saussure 1991: 38). Pojęcie jest reprezentacją obiektu w umyśle, a nazwa jego etykietą. Pojęcia są werbalizowane, przy czym nie jest to możliwe, kiedy doświadczenie nie poddaje się nazywaniu. Na przykład pojęcie Holocaustu nie obejmuje zgrozy i przerażenia doświadczanych wtedy, gdy próbujemy zrozumieć postawę nazistów, którzy wykorzystywali piece krematoryjne do palenia zamordowanych niewinnych ludzi⁹. Pojęć nie można zdefiniować, definiujemy jedynie znaki językowe (wyrazy, wyrażenia, zwroty), odnoszące się do obiektów (por. Sieradzka-Baziur 2013a, 2013b).

Taką właśnie drogą szedł w swoich analizach historycznych Reinhart Koselleck, który pisał: „Główne cele historii pojęć to ustalenie sumy doświadczenia zawartej w oryginalnych świadectwach językowych, to wykrywanie w ramach faktycznych źródeł prymarnych elementów doświadczenia w ich językowej artykulacji”¹⁰. Dzieła R. Kosellecka z zakresu dziejów pojęć historii sytuują się więc na styku historiografii i lingwistyki. To, z czym badacz się mierzył, tworząc wraz ze współpracownikami *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (*Podstawowe pojęcia historii. Leksykon historyczny niemieckich pojęć politycznych i socjologicznych*), to „uczastowanie zawartości pojęć”¹¹, takich jak np. antysemityzm, państwo, faszyzm, klasa, międzynarodówka, komunizm, marksizm, pacyfizm, proletariat, dzieje. Podstawowym problemem było zbadanie rozpadu dawnego i powstania nowoczesnego świata w ramach historii 132 pojęć głównych i setek mniejszych, chodziło o językowe ujęcie nowoczesnego świata, kształtowania i zyskiwania świadomości za pomocą pojęć. W leksykonie omawiana jest epoka od około 1700 roku do progu nowoczesności. Przyjęta metoda to rejestrowanie warstw znaczeniowych i procesów nazewniczych dokonywanych za pomocą rozmaitych słów, by dotrzeć do pojęć, które odnoszą się do treści politycznych i społecznych oraz do ich przemian. Teksty źródłowe będące podstawą analiz to np.: dzieła reprezentatywnych pisarzy – filozofów, ekonomistów, specjalistów prawa państwowego, autorów podręczników, pisarzy i teologów; czasopisma, gazety, pamflety, listy, dzienniki; historyczne leksykony i encyklopedie; cytaty źródłowe. Układ pojęć w leksykonie jest alfabetyczny.

Analogicznie można stwierdzić, że celem *Słownika pojęciowego języka staropolskiego* było pokazanie postrzegania i ujmowania rzeczywistości tej epoki, przejawiającego się w faktach językowych.

* * *

⁹ Każdy poważny badacz, który zajmuje się problemem Zagłady, dochodzi do podobnego wniosku jak żydowski autor Primo Levi: „Uświadomiliśmy sobie, że naszemu językowi brak słów, by opisać tę obrazę, to unicestwienie człowieka” (*Nowy leksykon judaistyczny* 2007: 918).

¹⁰ *Begriffsgeschichte, Sozialgeschichte, begriffene Geschichte. Reinhart Koselleck im Gespräch mit Christof Dipper*, „Neue Politische Literatur” 1998, nr 43, s. 187, cyt. za: Koselleck (2001: 13).

¹¹ *Begriffsgeschichte, Sozialgeschichte, begriffene Geschichte. Reinhart Koselleck im Gespräch mit Christof Dipper*, op. cit., cyt. za: Koselleck (2001: 25–27). Por. Koselleck, *Podstawowe pojęcia historii. Wprowadzenie*, [w:] *Semantyka historyczna* (2001: 27–50).

Zakres badań

Zanim, według słów Reinharta Kosellecka, staje się możliwe „ustalenie sumy doświadczenia zawartej w oryginalnych świadectwach językowych¹²”, konieczne jest, szczególnie w przypadku dawnych tekstów, prowadzenie analiz semantycznych, dociekanie, co znaczą wyrazy i połączenia wyrazowe, które należy przypisać danym pojęciom. Twórcy *Słownika pojęciowego języka staropolskiego*, przyporządkowując wyrazy (jednostki ciągłe) i konstrukcje wyrazowe (jednostki nieciągłe) do pojęć, wykorzystali znaczenia podane w *Słowniku staropolskim* i suplementie do tego dzieła (niekiedy je modyfikując). Obecnie w Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN prowadzone są badania dotyczące zarówno całych grup leksykalnych przyporządkowanych do pojęć w SPJS, jak i szczegółowe analizy semantyczne jednostek ciągłych i nieciągłych¹³.

Jednym z opracowywanych pojęć jest MEDIACJA (Sieradzka 2016). Leksykograficzne i leksykologiczne analizy tekstów średniowiecznych i materiału zgromadzonego w obrębie pojęcia MEDIACJA w SPJS, wsparte lekturą opracowań z zakresu prawa średniowiecznego¹⁴, umożliwiły pokazanie uczestników tego procesu, jego charakterystycznych cech oraz spraw, których dotyczyło postępowanie mediacyjne. Analiza semantyczna materiału zgromadzonego w ramach tej kategorii pojęciowej doprowadziła do wydzielenia w jej obrębie trzech podkategorii.

2.6.10.7.¹⁵ MEDIACJA

2.6.10.7. 1. MEDIATORZY

2.6.10.7. 2. MEDIOWANIE

2.6.10.7. 3. MEDIACJA – OPŁATY

Polubowne załatwianie sporu (mediowanie) posiadało w średniowieczu wiele określeń, np. *rozprawa, sprawa, ujednanie, zjednanie* itp., podjęcie się takiej czynności to np. *przyjąć w jednanie*, a powierzenie jej – *puścić jednaczem w ręce*.

¹² *Begriffsgeschichte, Sozialgeschichte, begriffene Geschichte. Reinhart Koselleck im Gespräch mit Christof Dipper*, op. cit., s. 187, cyt. za: R. Koselleck (2001: 13).

¹³ Badaniami tymi zajmuje się zespół: B. Sieradzka-Baziur (kierownik tematu), J. Duska, D. Mika, K. Kajtoch. Opracowania z zakresu semantyki historycznej zespół ten zaczął wydawać już w trakcie prac nad SPJS (2011–2015), po jego zakończeniu prace nad tym zagadnieniem zostały zintensyfikowane. Do tej pory wyszły drukiem opracowania: Sieradzka-Baziur (2015); Sieradzka-Baziur, Kajtoch, Mika (2016); Sieradzka-Baziur, Kajtoch (2016); Mika (2013); Poprawska (2016).

¹⁴ Por. np. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: *do połowy XV wieku*, Warszawa 1973; W. Domino, *Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu*. Prace seminarium dawnego polskiego prawa sądowego i historii ustroju dawnej Polski Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie, 1938, nr 7, Warszawa; M.L. Klementowski, *O pojednaniu w zabójstwie w środkowoeuropejskich państwach w średniowieczu*, „Rejent” 1996, nr 7–8, s. 63–64, *Postępowanie polubowne w dziejach*, Materiały IX Konferencji historyków państwa i prawa, Przemyśl 7–10 lipca 2005 r., red. P. Jurek, Wrocław 2006; A. Rosner *Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego – próba zarysowania problemu*, [w:] *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*, red. M. Płatek, M. Fajst, Warszawa 2005.

¹⁵ Numery odnoszą się do układu semantycznego *Słownika pojęciowego języka staropolskiego* <http://spjs.ijp-pan.krakow.pl>.

Licznie reprezentowana jest podkategoria, w obrębie której zgromadzono nazwania średniowiecznego mediatora, takie jak np.: *dzielca, jednacz (jadnacz), oberman (barman, borman, heberman, obyрман), pośredujący składacz, przyjaciel, rozgodźca, rzecznik, (składca) składźca, (uchwalacz) ufalacz, (uchwalca) ufalca, zmówca*.

Mediatorzy zawierali porozumienia w rozstrzyganej przez nich sprawie zwane *jednacką zgodą*, do ich zadań należał na przykład objazd (lub obejście) czyjejs posiadłości w celu wytyczenia jej granic: *ujazd, hujazd*.

Współcześnie mediacja jest coraz popularniejszym sposobem rozwiązywania różnorodnych sporów, lecz jej korzenie sięgają nie tylko okresu średniowiecza, ale i czasów dawniejszych, z czego nie każdy zdaje sobie sprawę, uznając ten sposób zażegnania konfliktów za nowe osiągnięcie w stosunkach społecznych. Tymczasem uprawnione jest twierdzenie, że ta forma rozwiązywania spornych spraw była częstsza w odległej przeszłości. Wskazywałaby na to obfitość (w porównaniu ze współczesną terminologią) określeń dotyczących samego procesu mediacji, jak i jego uczestników.

Semantyka średniowiecznych jednostek autosemantycznych ciągłych i nieciągłych na przestrzeni dziejów ulegała większym i mniejszym zmianom bądź pozostawała niezmieniona. Prowadząc analizy z zakresu semantyki historycznej, należy również brać pod uwagę towarzyszące tym zmianom procesy fonetyczne i słowotwórcze, które w dobie średniopolskiej, nowopolskiej i najnowszej wpływały i nadal wywierają wpływ na rozumienie jednostek języka. Z perspektywy dzisiejszego użytkownika języka semantyka średniowiecznych wyrazów jest bardzo zróżnicowana. W uproszczonym oglądzie można wyróżnić dwie grupy zjawisk.

Spotykamy więc z jednej strony jednostki leksykalne (znaczenia leksemów) zrozumiałe – nadal powszechnie używane lub też zrozumiałe, ale rzadko używane, a więc wchodzące stopniowo w obszar słownictwa przestarzałego, z drugiej strony takie, które zupełnie wyszły z użycia lub całkowicie zmieniły swoje znaczenie, są niezrozumiałe, niekiedy zrozumiałe tylko częściowo lub pozornie (homonimy kompetencyjne).

Część jednostek leksykalnych (znaczeń danych leksemów) nie zmieniła do dzisiaj swojego znaczenia i są one nadal powszechnie używane, por. przykład ze *Słownika staropolskiego*:

wróg 'ten kto jest nieprzyjaźnie, źle do kogoś usposobiony, kto z kimś walczy lub komuś zagraża, nieprzyjaciel, przeciwnik, hostis, inimicus':

By on (sc. zbawiciel) raczył... nas wrogow naszych widomych i niewidomych uchować
Kazania świętokrzyskie Kazania świętokrzyskie cr 5.

Średniowieczne jednostki leksykalne w znacznym stopniu są jednak niezrozumiałe dla współczesnego użytkownika języka z racji ich archaiczności znaczeniowej, często także słowotwórczej i fleksyjnej. Obserwujemy obecnie, iż język staropolski staje się językiem przekładowym.

Na poparcie tej opinii można przytoczyć jeden z bardziej współcześnie znanych z psalmów biblijnych, *Psalm (23) 22* (tu z *Psalterza floriańskiego*).

Gospodzin oprawia mie a nics mi nied<o>stanie, na mieście pastwy tamo mie postawił.
 Na wodzie postrobieństwa wschwał mie, duszę moję obrocił.
 Odwiodł mie po stdzach sprawiedlności prze imię swoje.
 Bo aczbych chodził pośrzed cienia śmierci, nie będę sie bać zła, bo ty se mną jeś.
 Pręt twój i dębiec twój, ta jesta mie ucieszyła.
 Ugotował jeś w obeźrzeniu mojem stoł przeciwu tym, již mącą <mie>.
 Utuczył jeś w oleju głowę moję; a kielich moj upawający kako światły jest!
 A miłosierdzie twe będzie naśladować mie wszelikich dniow żywota mego,
 a bych przebywał w domu bożem na długie dni¹⁶.

Odnotować w nim można liczne wyrazy, które całkowicie wyszły z użycia (np. *pastwa* 'pastwisko', *postrobieństwo* 'orzeźwienie, wzmocnienie', *stdza* 'ścieżka', *dębiec* 'kij dębowy', *upawający* 'taki, który obficie daje pić', oraz takie, które nadal funkcjonują we współczesnym języku polskim, ale mają inne znaczenia: (*oprawiać* 'opiekować się', *naśladować* 'towarzyszyć').

Zmiany, jakie zaszły lub zachodzą w znaczeniach jednostek leksykalnych w trakcie rozwoju języka tworzą pole rozległych badań, prowadzonych w obrębie semantyki historycznej w różnych krajach, na materiale różnych języków. Różnorodne typologie odnoszące się do zmian znaczeniowych referują w swoich artykułach Grzegorz Kleparski (1999), a także Ewa Sławkowa (1998). Klasycznym opracowaniem z zakresu ewolucji semantycznej wyrazów polskich jest monografia Danuty Buttler z 1978 roku *Rozwój semantyczny wyrazów polskich* (1978). Autorka omawia zmiany znaczeniowe licznych polskich leksemów w ich dziejowym rozwoju. Podstawowe, wyróżnione przez nią typy zmian znaczeniowych to zwężenie znaczenia, rozszerzenie znaczenia, przeniesienie nazwy, melioracja znaczenia, degradacja znaczenia, metaforyzacja.

Zmiany znaczeń wyrazów bywają powodem poważnych zakłóceń komunikacyjnych. W tekstach dawnych często występują leksemy, które określić można mianem homonimów kompetencyjnych. Homonim kompetencyjny to jednostka leksykalna, która w trakcie rozwoju języka nie zmieniła swojej formy fonetycznej i graficznej, a aktualna kompetencja językowa użytkowników języka sprawia, że błędnie rozumieją jej znaczenie.

Homonimem kompetencyjnym jest np. wyraz *cielęcina*, oznaczający dzisiaj 'mięso z cielęcia' a w średniowieczu '*cielęcą skórę (do pisania), vituli cutis*':

'In qualibet vitulina cutte al. na cielęcinie scribi non potest 1446 StPPP II nr 3275.

¹⁶ https://www.ijp-pan.krakow.pl/images/publikacje_elektroniczne/korpus_tekstow_staropolskich/Fl.pdf Współczesny tekst tego psalmu za: *Pismo Święte Staroego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań 1991: Psalm 23: *Pan jest moim pasterzem, nie brak mi niczego. Pozwala mi leżeć na zielonych pastwiskach. Prowadzi mnie nad wody, gdzie mogę odpocząć: orzeźwia moją duszę. Wiedzie mnie po właściwych ścieżkach przez wzgląd na swoje imię. Chociażbym chodził ciemną doliną, zła się nie ulękne, bo Ty jesteś ze mną. Twój kij i twoja laska są tym, co mnie pociesza. Stół dla mnie zastawiasz wobec mych przeciwników; namaszczasz mi głowę olejkim; mój kielich jest przeobfity. Tak, dobroć i łaska pójdą w ślad za mną przez wszystkie dni mego życia i zamieszkać w domu Pańskim po najdłuższe czasy.*

Klasycznym już przykładem jest średniowieczny zwrot *wodzić na pokuszenie z Modlitwy Pańskiej* mający znaczenie: ‘poddawać próbie’:

Otcze nasz, ... nie wodzi nas na pokuszenie (Ojcz 4. 6. 7. 15. 19: <w>wodzi w pokuszenie, 18: <w>wodzi, w pokuszenie) Ojcz 1–3. 8–12. 14. 16. 17¹⁷.

Wyraz *pokuszenie* oznaczał w średniowieczu ‘próbę’, sens modlitwy odnosi się tego, aby Bóg nie dopuszczał sytuacji, która mogłaby wykazać, że jesteśmy za słabi, aby tej próbie sprostać. Współcześni użytkownicy języka zwrot *wodzić na pokuszenie* odczytują jako ‘kusić’. W tym błędnym rozumieniu Bóg jest tym, który kusi (co jest niezgodne z teologią). Mając tego świadomość, tłumacze Biblii Tysiąclecia oddali znaczenie tego fragmentu w sposób następujący: *i nie dopuść, abyśmy ulegli pokusie*¹⁸.

Homonimem kompetencyjnym jest też np. jednostka leksykalna *prawie*, opatrzona w *Słowniku staropolskim* przykładem z *Wielkopolskich rot sądowych XIV–XV wieku* (t. III, *Roty kościańskie*, zebrali i opracowali H. Kowalewicz i W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1967): *Jakośm przy tem był, iż woźny prawie wyznał między Parzenczewskimi a między Kotowieckimi 1404* (Kościan nr 257), nieoznaczająca tak jak we współczesnym języku polskim ‘niemal, nie do końca’, lecz ‘prawdziwie, zgodnie z rzeczywistością, nie fałszywie, nie pozornie, vere’. W takim znaczeniu odnotowujemy *prawie* także w popularnej pieśni kościelnej *Psalmie 91(90)* w XVI-wiecznym przekładzie Jana Kochanowskiego: *Kto się w opiekę poda Panu swemu / A całym prawie sercem ufa Jemu*. D. Buttler uważa, że być może użycie tego wyrazu w kontekstach informujących o przyszłości lub o stanie możliwym, ale niezrealizowanym miało wpływ na zmiany znaczeniowe, jakie w nim zaszły w trakcie ewolucji języka (1978: 176).

Podsumowanie

Językoznawcy zajmujący się semantyką historyczną korzystają zarówno – jak to już wcześniej zostało zaznaczone – z rozstrzygnięć badawczych z zakresu semantyki strukturalnej, składnikowej, leksykalnej, semantyki zdania oraz wypowiedzi, etymologii, leksykografii etc., jak i z ustaleń historyków, archeologów, historyków prawa, medycyny itp. Z kolei wyniki badań semantyki historycznej mogą być użyteczne dla reprezentantów tych dyscyplin naukowych, w których badane są pojęcia odnoszące się do treści historycznych, politycznych, społecznych, psychologicznych, pedagogicznych etc. dawnych epok, zawarte w dziełach reprezentatywnych pisarzy, czasopismach, aktach prawnych, opracowaniach naukowych, tekstach religijnych.

¹⁷ SPJS – wyraz hasłowy próba. Por. Fragment Ewangelii św. Mateusza według Wulgaty: *et ne inducas nos in temptationem*, Mat. 6,13, *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*, Stuttgart 2007.

¹⁸ Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńieckich, Poznań 1991.

Bibliografia

- Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, 1981, cz. II, oprac. Z. Bukowcowa, M. Kucala, Kraków.
- Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, 2003, oprac. Z. Bukowcowa, Kraków.
- Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, 2006, kierownik projektu W. Twardzik, płyta DVD, Kraków.
- Buttler D., 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- Duska J., Mika D., 2015, *Czy pojęcie OJCZYŻNA uległo przewartościowaniu? Zmiany semantyczne wybranych leksemów z zakresu państwowości*, [w:] *Dialog z tradycją*, t. III, *Język-komunikacja-kultura*, red. R. Dźwigoł, I. Steczko, Kraków, s. 251–261.
- Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-socialen Sprache in Deutschland*, 1972–1997, herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, Stuttgart.
- Hallig R., Wartburg W. von, 1952, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, Berlin.
- Indeksy do „Opisu źródeł Słownika staropolskiego”*, 2011, oprac. M. Frodyma, Kraków.
- Kleparski G., 1999, *Kierunki typologiczne w badaniach nad zmianą znaczeniową wyrazów*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” s. 74–92, http://www.mimuw.edu.pl/polszczyzna/PTJ/b/b55_077-092.pdf (dostęp: 01.05.2017).
- Korpus tekstów staropolskich*, <https://www.ijp-pan.krakow.pl> (dostęp: 01.05.2017).
- Koselleck R., 2001, *Podstawowe pojęcia historii. Wprowadzenie*, [w:] *Semantyka historyczna*, wybór i opracowanie H. Orłowski, Poznań, s. 27–50.
- Koselleck R., 2001, *Semantyka historyczna*, wybór i opracowanie H. Orłowski, Poznań.
- Michałowska T., 2003, *Średniowiecze*, Warszawa.
- Mika D., 2013, *Indywidualizm w średniowieczu wobec faktów językowych*, „Horyzonty Wychowania”, Vol. 12, No. 24, s. 129–140.
- Nowy leksykon judaistyczny*, 2007, red. J.H. Schoeps, Warszawa.
- Opis źródeł Słownika staropolskiego*, 2005, red. W. Twardzik we współpracy z E. Deptuchową i L. Szelachowską-Winiarową, Kraków.
- Pawelec R., 2013, *Ciemne zwierciadło. Semantyka antywartości*, Warszawa.
- Piela A., 2016, *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*, Katowice.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań 1991.
- Poprawska U., 2016, *Ciągłość i zmiany semantyczne rodziny wyrazu kolęda*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny II*, red. M. Mączyński, E. Horyń, E. Zmuda, Kraków, s. 229–238.
- Saussure F. de, 1991, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa.
- Sieradzka-Baziur B., 2010, *Najstarsze polskie słownictwo należące do rodziny wyrazowej „ród”*, [w:] *Rodzina w języku i kulturze*, red. J. Bujak-Lechowicz, Piotrków Trybunalski s. 59–72.
- Sieradzka-Baziur B., 2011, *Projektowany Słownik pojęciowy języka staropolskiego i jego przydatność w badaniach naukowych oraz w procesie dydaktycznym*, [w:] *Nie tylko*

- o dydaktyce...*, red. M. Obrusznik-Partyka, L. Pacan-Bonarek, Piotrków Trybunalski, s. 341–350.
- Sieradzka-Baziur B., 2012, *O projekcie Słownika pojęciowego języka staropolskiego w kontekście prac dotyczących najdawniejszego słownictwa*, „Język Polski” z. 2, s. 81–91.
- Sieradzka-Baziur B., 2013a, *O strukturze semantycznej języka. Pojęcie SAMOTNOŚĆ*, „Horyzonty Wychowania”, Vol. 12, No. 23, s. 117–138.
- Sieradzka-Baziur B., 2013b, *INDYWIDUALIZM jako pojęcie*, „Horyzonty Wychowania”, Vol. 12, No. 24, s. 17–35.
- Sieradzka-Baziur B., 2015, *Komunikowanie i wyrażanie emocji w tekstach średniowiecznych na podstawie Słownika pojęciowego języka staropolskiego*, „Poznańskie Studia Sławistyczne” t. 9, s. 368–379.
- Sieradzka-Baziur B., 2016, *Mediacja w średniowieczu a współcześnie w świetle faktów językowych*, „Horyzonty Wychowania”, Vol. 15, No. 36, s. 109–125.
- Sieradzka-Baziur B., Kajtoch K., Mika D., 2016, *Leksyka średniowieczna w Słowniku pojęciowym języka staropolskiego*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny II*, red. M. Mączyński, E. Horyń, E. Zmuda, Kraków, s. 287–300.
- Sieradzka-Baziur B., Kajtoch K., Mika D., Duska J., 2016, *Słownik pojęciowy języka staropolskiego – charakterystyka*, „Język Polski”, XCVI, 3, s. 68–79.
- Sieradzka-Baziur B., Kajtoch K., 2016, *Pojęcie język w dwóch słownikach inspirowanych kategoryzacją semantyczną Rudolfa Halliga i Walthera von Wartburga (Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich i Słownik pojęciowy języka staropolskiego)*, [w:] *Dawne z nowym łącząc ... In memoriam Mariani Kucala*, Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski, s. 101–118.
- Sławkowa E., 1998, *O tzw. symbiotycznych i orwellowskich zmianach znaczeniowych (Z teorii badań nad historyczną zmiennością znaczeń wyrazów)*, „Prace Językoznawcze” 25, Studia Historycznojęzykowe, red. O. Wolińska, Katowice, s. 182–191.
- Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, 2015, red. B. Sieradzka-Baziur, Kraków, <http://spjs.ijp-pan.krakow.pl> (dostęp: 01.05.2017).
- Słownik staropolski, 1953–2002*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Słownik staropolski. Suplement cz. 1 (verba absentia)*, 2014, red. E. Deptuchowa, Kraków.

Historical semantics – scope of research and achievements

Abstract

The article presents the scope of research conducted within regard to historical semantics in Poland. Semanticists do research on the history of word's and construction's meaning. The sources of research materials (dictionaries and texts) are discussed. The on-line Conceptual Dictionary of Old Polish is described in detail as one of the sources. Also there are presented some achievements of Polish linguists in semantic-historical research.